

(1) Если договор имеет в виду интересы только кредитора, то должник отвечает за умысел (*dolus*). Как правило, римские юристы, исходя из того, что безвозмездная поклажа принимается в интересах поклажедателя, считали поклажепринимателя ответственным лишь за умысел. К умыслу приравнивалась грубая вина.

(2) Если же договор имеет в виду интересы обеих сторон, то должник отвечает как за *dolus*, так и за *culpa*, понимая под этой последней *culpa levis*. Например, если вещь сдана на хранение за плату, то хранитель отвечает не только за *dolus*, но и за *culpa*. Ответственность за *culpa* применялась, как правило, к большинству договоров.

(3) По некоторым договорам источники ограничивают ответственность должника случаями несоблюдения той степени заботливости, которую он применяет к своим делам (*diligentia quam rebus suis*). Это относится к ответственности члена товарищества перед другими сотоварищами

(4) Когда на должнике лежит обязанность особой охраны, *custodia*, он отвечает и за случайную гибель вещи.

(5) Особо стоит вопрос об ответственности судовладельцев и содержателей постоялых дворов и сараев (для помещения в них животных) за целостность принятых ими вещей (*receptum nautarum cauponum et stabulariorum*). В силу эдикта претора эта категория лиц несла ответственность не только за вину, но и за случай.

Использованная литература

1. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. Учебник. — М.: Изд-во ЗЕРЦАЛО, 2000. — 245 с.
2. Підпригора О. А., Харітонов С. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 512 с.
3. Памятники римского права: Закон XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. — М., 1997.

УДК 340.15(37):341.01

Ю. В. Чайковский

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НОРМИ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Римське право розробило й детально регламентувало своїми нормами не лише приватноправові форми, але й публічний порядок. Мета даної статті — філософсько-правовий аналіз становлення міжнародного права в Стародавньому Римі, дослідження витоків сучасних інститутів міжнародного права. Актуальність дослідження полягає в необхідності вдосконалення правового регулювання сучасних міждержавних відносин.

Завдяки римському практицизму, міжнародне право охоплює практичну сторону обслуговування міжнародних відносин. Міжнародні відносини цього періоду характеризуються боротьбою рабовласницьких держав за розширення території, за збільшення кількості рабів, за захоплення багатств, що є в інших країнах, за

встановлення політичної гегемонії над іншими країнами. За відсутності світового ринку і таких міжнародних зв'язків, які охоплювали б весь світ, в стародавні часи не існувало і єдиного міжнародного права. В різних географічних районах створювалися окремі центри міжнародного життя; це були порівняно невеликі групи держав, що підтримували між собою більш менш тісні міжнародні зв'язки. В рамках взаємостосунків цих держав склалися і інститути міжнародного права.

У стародавні часи не існувало спеціальної науки міжнародного права. Окремі міркування з питань міжнародних відносин і міжнародного права можна зустріти в творах ряду істориків, філософів і юристів того часу. Найчастіше ці міркування торкалися причин і характеру воєн. Із засудженням несправедливих воєн і військових жорстокостей виступають римські автори — історик Тіт Лівій і юрист Цицерон. Згідно Цицерону, «жодна війна не є справедливою, якщо вона не оголошена, якщо вона не почата унаслідок нанесеної образи». З висловів римських юристів з питань міжнародного права важливе визначення «права народів», дане в II столітті до н. е. Ульпіаном: «Право народів складають заняття, забудова і зміцнення місцевостей, війни, полон, рабство, постліміній (відновлення в правах повернутих з полону), мирні договори, перемир'я, священний обов'язок не ображати послів і заборона одруження з чужинцями. Правом же народів його називають тому, що цим правом користуються всі народи». З перетворенням Рима в світову державу в творах римських письменників починають зустрічатися міркування про ідеал єдиної «загальнолюдської держави». Цю космополітичну концепцію розвивають Цицерон, філософ Сенека, філософ і імператор Марк Аврелій. Надалі вона знаходить підтримку, хоча і дещо з іншим забарвленням, в ідеології християнства («немає ні елліна, ні іудея»).

З розширенням Римської держави за межі Італії і зростанням його міжнародних зв'язків склалася ціла система норм, що регулювали відносини між римлянами і іноземцями, а також між Римом і іноземними державами і відома під назвою «*ius gentium*», або «право народів». Це більш менш вільне від пережитків родового ладу і релігійних нашірвань «загальнонародне право» Стародавнього Рима, що включало норми як цивільно-правового характеру (захист власності, відшкодування шкоди і ін.), так і міжнародно-правового (право посольства, відшкодування військової шкоди і ін.), збільшувало сферу своєї дії разом із збільшенням розмірів і могутності Римської держави. І хоча в період імперій сфера його дії частково скорочується, оскільки міжнародні відносини Риму з рядом держав, раніше самостійних, поступаються місцем квазіміжнародним відносинам з підвладними провінціями і «союзниками», римське «право народів» вплинуло на подальший розвиток міжнародного права в Західній Європі.

Міжнародне право Стародавнього Риму поряд з посольським правом і законами і звичаями війни знало і такі інститути, як заступництво іноземцям, політичні союзи, нейтралітет, релігійні, політичні і військові об'єднання і т. д., було в значно більшій мірі вільне від пережитків родового ладу і впливу релігії, хоча ніколи повністю не відділялося від релігійних норм.

У окремі періоди історії стародавнього світу міжнародні зв'язки пролягали далеко за межі того або іншого географічного району і ставали вельми широкими,

а відповідно до цього і міжнародне право значно розширювало сферу своєї дії. В кульмінаційний період могутності Стародавнього Рима римські дипломатичні звичаї і римське «*jus gentium*» застосовувалися у взаємостосунках Риму з низкою держав і діяли далеко за межами Римської держави.

У Стародавньому Римі міжнародне право виникає вже на початку утворення Римської держави і заміни родових відносин державними.

Посольське право Римської держави можна умовно розділити на два періоди: релігійний і світський. Спочатку стосунки Риму з сусідніми общинами здійснювала особлива жрецька колегія феціалів на чолі із старшим жерцем, який називався «патер патратус». Головними функціями феціалів було пред'явлення претензій Рима до сусідів і оголошення війни. Феціали відправлялися до кордону тієї общини, з якою Рим вступав в конфлікт, з накладками дерну на голові («вербена») — символом римської території, вимовляли заклинання і пред'являли вимоги Рима. Якщо протягом 33 днів на ці вимоги не давалося відповіді, вони знову відправлялися до кордону і кидали на землю ворога дротик з скривавленим і обпаленим кінцем — що символізувало оголошення війни. Феціали скріпляли клятвами також мирні договори.

Згодом, в III і II століттях до н. е., стосунки Римської республіки з іноземними державами велися через світських послів — легатів, які обиралися сенатом з свого середовища. Ніхто не мав права відмовитися від участі в посольстві. Звичайно посольства склалися з трьох чоловік, на чолі них стояв перший, або головний, посол — «прінцепс легатус». Зовнішнім відмінним знаком послів служив золотий перстень, що надавав їм право на безкоштовний проїзд і отримання в дорозі всього необхідного. Посольства відправлялися за кордон з певними дорученнями, серед яких найчастішими були підписання договорів, арбітражне вирішення суперечок, оголошення війни, укладення миру, організація управління в підкорених провінціях. Після повернення послі звітували перед сенатом або народними зборами. В період республіки виробляється також ритуал прийому іноземних послів: послі від дружніх держав приймалися з великою урочистістю, розміщувалися в кращих будівлях в центрі Рима, брали участь в святкуваннях, іграх і т. п.; послі від ворожих держав інтернувалися за межами міста і приймалися в храмі богині війни Беллони. Всі іноземні послі повідомляли про мету свого прибуття римському магістрату. Останній робив доклад сенату, а потім повідомляв послам рішення сенату. Іноді для цієї мети сенат призначав спеціальну комісію.

У період імперії послі призначалися імператорами і перед ними ж звітували. Посли користувалися недоторканністю, яка розповсюджувалася навіть на послів ворожих держав. «Якщо хто-небудь завдасть шкоди послу ворожої країни, — писав, наприклад, римський юрист II століття н. е. Секст Помпоній, — то це повинно розглядатися як порушення права народів, бо послів почитають священними» [1, с. 17]. Винних в образі послів зазвичай видавали ображеній державі.

Міжнародна практика Стародавнього Риму виробила також різні види міжнародних договорів. Серед них розрізнялися договори рівні, наприклад про дружбу, і нерівні, наприклад про заступництво або союз. Нерівні договори укладали з нескореним ворогом, який перетворювався на залежного союзника. Крім цього, укла-

дали договори про здачу переможеного ворога («дедіціо»). Представники Рима ставили питання переможеній стороні, чи згодна вона здатися Риму зі всіма людьми і майном. При отриманні ствердної відповіді вони від імені римського народу оголошували про ухвалення здачі. Сторона, що здалася, отримувала шанси на по-блажливе ставлення. Відомі і договори про мореплавання і торгівлю; такі договори були, наприклад, укладені з Карфагеном ще в IV столітті до н. е.

З інших інститутів міжнародного права можна наголосити на інституті заступництва іноземцям — спеціальний посадовець («претор перегрінус») відав справами іноземців в Римі, надавав їм допомогу і розбирав їх суперечки.

Існували також змішані погоджувальні комісії для розгляду суперечок між Римом і іноземними державами — так звані «рекупаторес» — на кшталт сучасного міжнародного суду.

Що стосується військових звичаїв Стародавнього Рима, то при суворій регламентації обрядів оголошення війни, укладання перемир'я або миру військові насильства обмежувалися порівняно мало: наприклад, заборонялося застосування отрути, але не заборонялося винищування беззбройних і поневолення не тільки військовополонених, але і жителів завойованої території.

Дуже велике значення в розвитку міжнародного права в Західній і Східній Європі мав розвиток римської державності. Провідником цього впливу була перш за все Візантія. Її дипломатичні звичаї і форми міжнародних актів сприймалися франкськими і вестготськими королівствами на Заході, арабськими халіфатами на Сході і частково Київською Руссю.

У Західній Європі провідниками римського впливу були також римські державні люди, що знаходилися на службі у варварських королів і вносили в їх міжнародну практику дипломатичні форми і обряди Стародавнього Рима.

Іншим джерелом римського впливу на міжнародне право Західної Європи була католицька церква. Папські легати у варварських державах і послі самих цих держав, що вербувалися головним чином з вищого католицького духовництва, застосовували в міжнародній практиці обряди і форми міжнародної практики Стародавнього Рима (дипломатичний церемоніал, вірчі грамоти, договори). Вплив католицької церкви на міжнародне право виявився і через канонічне право, яке складалося з ухвал стародавніх, а потім середньовічних церковних соборів і з папських декретів (указів), що торкалися різних питань міжнародного життя: торгівлі з «невірними», правил ведення війни і т. д.

Великий вплив на розвиток міжнародного права надало римське право, яке стало посилено розроблятися в університетах Західної Європи в період утворення станових монархій, коли юристи стали важливою ідеологічною опорою королів в їх боротьбі з феодалами.

Вплив римського права додавав деяким інститутам середньовічного міжнародного права цивілістичного забарвлення, що до певної міри збереглося і при подальшому розвитку цих інститутів (наприклад, способи придбання території).

Після падіння римської імперії в 476 р. римське право існувало і навіть розвивалося у Візантії. В Східній Римській імперії, що підтримувала широкі дипломатичні зв'язки з варварськими королівствами Західної і Східної Європи, Руссю і дер-

жавами Сходу, отримали великий розвиток техніка дипломатії і посольська справа. Раніше, ніж в інших країнах, у Візантії було створено спеціальне «відомство закордонних справ», що знаходилося під управлінням першого міністра — «великого логофета» і що містило величезний штат перекладачів різних мов. Був вироблений складний дипломатичний церемоніал. Візантійські послы, що відправлялися в інші країни, повинні були не тільки вести переговори, але і уважно стежити за всім що відбувається й інформувати свій уряд; іноді вони відправлялися на тривалі терміни. Послы вважалися представниками імператора і могли вести переговори лише в межах наданих їм повноважень; за перевищення повноважень їм загрожувало покарання. Після прибуття послы вручали вірчі грамоти, в яких стисло мовилося і про цілі посольства. Недоторканність послів визнавалася в дещо обмеженому обсязі: посла не можна було убити, образити, але можна було затримати і навіть заарештувати. До посольської свити, що користувалась заступництвом, нерідко приєднувалися купці, що розширювали торгові зв'язки і вимагали правової регламентації міжнародної торгівлі.

Крім дипломатичних каналів, Візантія поширювала свій вплив на інші країни через християнських місіонерів, які були важливим знаряддям її зовнішньої політики. Своєрідним явищем міжнародно-правової практики Візантії були угоди з варварськими племенами, наприклад вестготами, які поселялися в прикордонних областях імперії як її «союзники» і повинні охороняти її від нашествия інших варварських племен.

З XI століття, і особливо в період утворення станової монархії, відбувається посилення розробки римського права. Вона ведеться спочатку шляхом складання приміток («глос») на полях збірок юстиніанової кодифікації, а в XIV—XV століттях — шляхом широкого коментування текстів цих збірок і самостійних систематичних узагальнень. Автори творів з римського права — «глосатори» і «коментатори» виходили з інтересів і потреб королівської влади і в питаннях міжнародного права надавали найбільшу увагу обґрунтуванню широкої компетенції королівської влади в зовнішніх справах, законної сили договорів, що укладаються королями, зокрема навіть договорів, що укладаються за допомогою насильства або «доброго обману» і ін., а також заклали початок так званої статутної теорії — теорії міжнародного приватного права.

Історичне значення римського права складно переоцінити. Становлення ідей міжнародного права необхідно розглядати в контексті цивілізаційного підходу. Римське право має саме цивілізаційне значення як важлива складова загальноєвропейської цивілізації, основа європейського об'єднання [3, с. 9]. Як і в період Стародавнього Рима, міжнародне право дотепер не охоплює територію всього світу, але регіональний його характер виявляється повсюдно, процес розповсюдження міжнародно-правових норм безперервний завдяки процесам глобалізації. Не тільки Європа, але і Азіатський регіон, Американські і Африканські держави в своїй діяльності керуються міжнародно-правовими нормами. Завдання міжнародного права на сучасному етапі — найширший охопити міжнародних відносин і вдосконалення норм, наближення їх до природного права. Початок цьому процесу поклало саме Римське міжнародне право.

Література

1. Левин Д. Б. История международного права. — М.: Издательство ИМО, 1962. — 136 с.
2. Нерсесянц В. С. Философия права. — М.: Инфра М- Норма, 1997. — 652 с.
3. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. — К.: Юрінком інтер, 2006. — 512 с.

УДК 347.627.2-054.6

*К. М. Глиняна***РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ ЗА УЧАСТЮ ІНОЗЕМЦІВ
ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА У СУЧАСНОМУ ПРАВІ**

Інститут розлучення вперше отримав своє правове регулювання ще за часів римського приватного права, коли розлучення визначалося як добровільне розірвання шлюбного союзу. Розлучення за римським приватним правом могло бути двох видів: 1) одностороннє (за волевиявленням одного з подружжя) та 2) двостороннє — припинення шлюбного союзу за взаємною згодою обох з подружжя. Уявлення про розлучення за різних епох істотно змінювалися. Якщо у Стародавньому Римі розлучення вважалося цивільною угодою, що не потребує спеціальної процедури, то в середньовічній Європі розлучення у відповідності до канонічних подавань вважалося або зовсім неприпустимим (у католицьких країнах) або ж дозволялося тільки за наявності строго обмежених підстав і не інакше, як за рішенням церковної влади. Навіть після заміни канонічних норм світськими законодавство про розлучення лібералізується дуже й дуже повільно. Місце релігійної заборони посідають норми моралі, а також міркування публічно-правового порядку.

Однак і моральні заборони, і негативне ставлення до розлучення як до соціального явища повинні відступити перед міркуваннями захисту людської особистості. Відносини, що виникають у шлюбі, по суті своїй такі, що так само, як ніхто не може змусити вступити в них, так само нікому, крім самого чоловіка й жінки, не дається право вирішувати, продовжувати їх чи припинити.

Розпад Радянського Союзу та виникнення на його території незалежних держав, посилення міграційних процесів внаслідок реалізації передбаченого ст. 33 Конституції України права кожного вільно залишити територію України, розвиток ділових і особистих контактів українських громадян з іноземними громадянами та особами без громадянства зумовили виникнення численних відносин, у тому числі й тих, які підпадають під сферу регулювання сімейного права.

У міжнародному приватному праві під відносинами з іноземним елементом розуміють відносини, в яких беруть участь особи, що є громадянами іноземних держав (наприклад, укладення шлюбного договору або договору про сплату аліментів на дитину подружжям, яке не має єдиного громадянства). Іноземний елемент має місце й у тому випадку, коли юридичний факт, на підставі якого виникають, змінюються чи припиняються правовідносини, мав місце за кордоном (наприклад,